महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२० **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

शाङ्करभाष्यानुसारेण तैत्तिरीये ब्रह्मलक्षणविचारः

गणेशभट्टः*

यजुर्वेदीयवाङ्मये कृष्णयजुर्वेदः तत्र च तैत्तिरीयोपनिषत् नितरां वेदान्तिभ्यः तच्छास्त्रप्रमेयप्रतिपादकत्वेन उपकरोति। तिसृषु वल्लीषु विभक्ता एषा उपनिषत् तत्र द्वितीयेयं ब्रह्मानन्दवल्ली। तस्मिन् प्रथमानुवाके एव निबन्धस्यास्य विषयः आरभ्यते। इतः पूर्वं शीक्षावल्ल्यां संहितोपनिषदादिविद्यानां प्राप्तौ ये विघ्नाः तेषामुपशमाय "शं नो मित्र"[1] इत्यादिशान्तिमन्त्रः पठितः। इदानीमस्यां वल्ल्यां ब्रह्मविद्यायाः प्राप्तौ ये उपसर्गाः सन्ति तेषां विनाशाय पुनः शान्तिमन्त्रः पठ्यते – **ॐ सह नाववतु इत्यादि ॥**

शीक्षावल्ल्यां या उपासनाः उक्ताः ताः सर्वा अपि कर्मभिरविरुद्धाः। कर्मसमुच्चिताभिः ताभिः उपासनाभिः संसारोपमर्दो नैव सम्भवतीति संसारकारणाज्ञाननिवृत्तये निरुपाधिकात्मदर्शनं निरूपितमस्यां वल्ल्याम्। ननु यथा "आप्नोति स्वाराज्यफलम्[2]" इति अपरविद्यायाः संसारगोचरं फलं पूर्ववल्ल्यामुक्तं तथा "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्[3]" इति परविद्याफलस्यापि संसारगोचरत्वं दर्शयिष्यते इति चेन्न, अनया ब्रह्मविद्यया अविद्या-निवृत्तिर्भवति। तेन संसारस्यात्यन्तिकाभावः स्वत एव सिद्ध्यति। अतः परविद्याफलं संसारगोचरमिति वक्तुं न शक्यते। किञ्च, श्रुतावुक्तम् – "विद्वान्न बिभेति कुतश्चन[4]" इति। यदि संसारकारणमस्ति तर्हि अभयप्रतिष्ठयोः प्राप्तिः पुण्यपापयोः अलेपश्च न सम्भवतः। तस्मात् अनया ब्रह्मविद्यया आत्यन्तिकः संसाराभावः भवति इति स्वीकर्तव्यम्।

---

* सहायकप्राध्यापकः, श्री सत्य साई मानव-अभ्युदय-विश्वविद्यालयः, नवनिहाल्, ओक्लि पोस्ट्, कमलापुरम्, कलबुरगि, कर्नाटकम्।

[1] तै. उ. शीक्षावल्ली १/१

[2] तत्रैव, ६/२

[3] तै. उ. ब्रह्मानन्दवल्ली १/१

[4] तत्रैव, ९/१

"श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः[1]" इत्यादिश्रुतेः ब्रह्मविद्यायाः फलं श्रवणादि-पूर्वकतया भवति। किन्तु सम्बन्धप्रयोजनयोः ज्ञानाभावे विद्यायाः श्रवणे, ग्रहणे, धारणे अभ्यासे च प्रवृत्तिर्न भवति जनानाम्। उक्तं च –

"सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥[2]"

तस्मात् प्रथमं सम्बन्धप्रयोजने ज्ञापयितुं ब्रह्मविदाप्नोति परम् इत्यादिमन्त्रः उक्तः। तथाहि मन्त्रः - "ब्रह्मविदाप्नोति परम्। तदेषाभ्युक्ता। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"। बृहि वृद्धौ इति धातोः निष्पन्नः ब्रह्मशब्दः वृद्धिमद्वस्तु बोधयति। सा वृद्धिः सङ्कोचकाभावात् निरतिशयमहत्त्वे पर्यवस्यति। यः तद्ब्रह्म वेत्ति स तत् निरतिशयं ब्रह्म प्राप्नोति। यतो हि यस्य विज्ञानं तस्यैव प्राप्तिर्भवति। "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति[3]" इति श्रुतिरपि अत्र प्रमाणम्।

ननु लोके एकस्य परिच्छिन्नस्य अन्येन परिच्छिन्नेन प्राप्तिर्भवति। ब्रह्म तु अपरिच्छिन्नं सर्वगतं च वर्तते। अतस्तस्य प्राप्तिर्नैव सम्भवति इति चेन्न, ब्रह्मणः प्राप्तिः अप्राप्तिश्च क्रमेण ब्रह्मणः दर्शनमदर्शनं च अपेक्ष्य उक्ते। तथाहि – यद्यपि जीवः परमार्थतो ब्रह्मस्वरूप एवास्ति तथापि स पञ्चीकृतापञ्चीकृतभूतांशैः कृता ये आत्मस्वरूपापेक्षया बाह्याः परिच्छिन्नाः अन्नमयादयः कोशाः तेष्वात्मदर्शी तदासक्तचित्ततया कोशाभिमानप्रयुक्तदुःखादिकमनुभवति। तस्माद्यथा प्रकृताया दशसंख्यायाः पूरणे समर्थस्य सन्निकृष्टस्यापि आत्मनः स्वात्मानं विहाय बाह्येषु नवसंख्येयेषु परिगणनव्यासक्तचित्ततया स्वात्मभूतोऽपि "दशमो नास्ति" इति अभावदर्शनं "नवैव वयं वर्तामहे" इति विपर्ययश्च तथा "परमार्थं ब्रह्मस्वरूपं नास्ति" इति अभावदर्शनं "कोशव्यतिरिक्तं परमार्थस्वरूपं न जानामि" इति विपर्ययश्च भवतः। तस्मात् अविद्यया आत्मभूतमपि ब्रह्म अनाप्तं भवति। ततः यथा केनचित् "दशमस्त्वमसि[4]" इति स्मारिते सति

---

[1] बृ. उ.२/४/५

[2] काव्यप्रकाशः

[3] मु. उ. ३/२/९

[4] लौकिकन्यायकोशः

यद्दशमस्वरूपमविद्यया अनाप्तमासीत् तस्यैव विद्यया प्राप्तिर्भवति तथा श्रुत्युपदिष्टस्य सर्वात्मकस्य ब्रह्मणः आत्मत्वदर्शनलक्षणया विद्यया अनाप्तत्वभ्रमनिवृत्तिरूपा आप्तिर्भवति।

"ब्रह्मविदाप्नोति परम्[1]" इति सम्पूर्णायाः ब्रह्मानन्दवल्ल्याः सूत्रात्मकं वाक्यम्। सर्वतो व्यावृत्तः यः स्वरूपविशेषः तस्य समर्पणे समर्थस्य लक्षणस्य अभिधानेन स्वरूपनिर्धारणार्थं, पूर्वं 'ब्रह्मविद्' इत्यनेन यस्य ब्रह्मणः अविशेषेण वेदनमुक्तं तस्य "यो वेद निहितं गुहायाम्[2]" इत्यनेन प्रत्यगात्मतया वेदनं वक्तव्यमित्येतदर्थं, ब्रह्मविद्यायाः फलं संसारधर्मातीत-ब्रह्मस्वरूपत्वमिति प्रदर्शनार्थं च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इतीयमृगुदाह्रियते। इदं च वाक्यं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणार्थकम्। अत्र ब्रह्म प्राधान्येन ज्ञानविषयतया वक्तुमिष्टमिति तदेव विशेष्यम्। सत्यं ज्ञानमनन्तं इति त्रीणि पदानितु विशेष्यस्य ब्रह्मणः विशेषणसमर्पकाणि सन्ति। इयं विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिः सत्यादिपदानां समानविभक्त्यन्तत्वेन भवति। यथा लोके नीलं महत् सुगन्धि उत्पलमित्यत्र नीलादीनि विशेषणानि इदमुत्पलम् अन्येभ्य उत्पलेभ्यः निवर्तयन्ति तथा प्रकृते सत्यादीनि विशेषणानि अन्येभ्यो विशेष्येभ्यो ब्रह्म व्यावर्तयन्ति।

ननु नीलत्वं व्यभिचरत् उत्पलं रक्तमपि सम्भवतीति नीलस्य विशेषणत्वं सङ्गच्छते। किन्तु सत्यत्वादिकं व्यभिचरत् ब्रह्मान्तरं न सम्भवति। लोके यदा अनेकानि द्रव्याणि एकजातीयानि अनेकविशेषणयोगीनि भवन्ति तदा विशेषणस्यार्थवत्ता भवति। किन्तु ब्रह्म त्वेकमेव। अतः सजातीयेभ्यो ब्रह्मान्तरेभ्यो तत् विशेष्यते विशेषणैः इति वक्तुं न शक्यते। इत्थं सजातीयस्य व्यवच्छेद्यस्याभावात् सत्यादीनां विशेषणानां निरर्थकत्वमिति चेन्न, सत्यादीनां विशेषणानां स्वरूपलक्षणसमर्पकत्वात्। तथाहि– इमानि विशेषणानि लक्षणरूपार्थप्रधानानि, न तु मुख्यविशेषणपराणि। यदि एतेषां मुख्यविशेषणपरत्वं स्वीक्रियते तर्हि सत्यादिविशेषणैः सजातीयेभ्यो व्यावृत्तौ सत्यामपि विजातीयेभ्यो व्यावृत्तिर्न स्यात्। तेन प्रकृते विवक्षिता सर्वतो व्यावृत्तिः न सिद्ध्येदिति स्वरूपविशेषानिर्धारप्रसङ्गः। अतः एतेषां विशेषणानां लक्षणार्थपरत्वं स्वीकर्तव्यम्।

---

[1] तै. उ. ब्रह्मानन्दवल्ली १/१

[2] तत्रैव, १/१

अत्र सत्यादीनां लक्षणत्वमङ्गीकृत्य विशेषणत्वं प्रतिषिध्यते। तस्मात् लक्षणविशेषणयोः को भेद इति जिज्ञासा मनसि समुदेति। तस्य समाधानं भाष्यकाराः स्वयमेव प्रददति – विशेषणानि सजातीयमात्रव्यावर्तकानि भवन्ति, लक्षणानि तु सजातीयविजातीयोभयव्यावर्तकानि भवन्ति इति विशेषः। यथा नीलमुत्पलमित्यत्र नीलत्वं सजातीयेभ्यः रक्ताद्युत्पलेभ्य उत्पलमिदं व्यावर्तयति। तस्मात् नीलमिति विशेषणम्। किन्तु अवकाशप्रदात्राकाशमित्यत्र अवकाशप्रदातृत्वमिति पदं सजातीयेभ्यो महाभूतेभ्यो विजातीयेभ्य आत्मादिभ्यश्च आकाशं व्यावर्तयति। तस्मात् अवकाशप्रदातृत्वमिति लक्षणम्।

सत्यं ज्ञानमनन्तमिति शब्दत्रयस्य सान्निध्यात् परस्परविशेषणविशेष्यत्वमस्तीति न वाच्यम्। यतो हि इमे शब्दाः परस्परनिरपेक्षतया ब्रह्मशब्देन सह सम्बध्यन्ते। तेन सत्यं ब्रह्म, ज्ञानं ब्रह्म, अनन्तं ब्रह्म इत्येतानि वाक्यानि उपलभ्यन्ते।

सत्यं ब्रह्म - यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति तत्सत्यम्। यथा रज्जुः रज्जुत्वेन रूपेण निश्चिता कदाचित् रज्जुत्वरूपं न परित्यजतीति रज्जुः रज्जुत्वेन रूपेण सत्यमित्युच्यते। यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं व्यभिचरति तदनृतम्। यथा रज्जुः सर्पत्वेन रूपेण निश्चिता कालान्तरे सर्पत्वरूपं परित्यजतीति रज्जुः सर्पत्वेन रूपेण अनृतमित्युच्यते। प्रकृते ब्रह्म सत्यं भवति मृत्तिकावत्, प्रपञ्चस्तु अनृतोऽस्ति मृद्विकारवत्। "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्[1]" इति श्रुतिरत्र मानम्। इत्थं सत्यं ब्रह्म इति वाक्येन ब्रह्मणः विकारात् व्यावृत्तिर्भवति विकारस्य सत्यत्वाभावात्।

ज्ञानं ब्रह्म – ननु सत्यविशेषणेन विकारव्यावृत्तिसिद्धौ ब्रह्मणः कारणत्वं प्राप्तं भवति। ततः कारणत्वेन तस्य कर्त्रादिकारकरूपत्वं मृदादिवद् अचेतनत्वं च प्राप्तम्। अतस्तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानं ब्रह्म इति वाक्यम्। अस्मिन् वाक्ये ब्रह्मणः ज्ञानस्वरूपत्वाभिधानात् कारकरूपत्वमचेतनत्वं वा न सम्भवति। ननु कर्तृसाधनज्ञानपदेन ब्रह्मणः ज्ञानक्रियां प्रति कर्तृत्वमवगम्यते। अतः ज्ञानपदेन ब्रह्मणः कारकत्वनिवृत्तिर्न भवतीति चेन्न, ज्ञानपदेनात्र भावव्युत्पत्तिकः ज्ञानशब्दो

---
[1] छा. उ. ६/१/४

ग्राह्यः। तस्यार्थः ज्ञप्तिः अवबोधो वा, न तु ज्ञानकर्तृ। यद्यत्र ब्रह्मणः ज्ञानकर्तृत्वमङ्गीक्रियेत तर्हि तस्य विक्रियमाणत्वमपि स्वीकर्तव्यमापतति। तदा तस्य विकारत्वेन अनृतत्वात् सत्यता ज्ञेयज्ञानाभ्यां प्रविभक्तत्वात् अनन्तता च न स्याताम्। तस्मात् सत्यानन्ताभ्यां विशेषणाभ्यां सह पाठात् ज्ञानपदस्य भावसाधनत्वमेव अङ्गीकार्यम्। विषयेऽस्मिन् "यत्र नान्यद्विजानाति स भूमा""अथ यत्रान्यद्विजानाति तदल्पम्[1]" इत्यादयः श्रुतयः प्रमाणभूताः सन्ति।

ननु प्रथमं न विजानातीति ज्ञानकर्तृत्वसामान्यं प्रतिषिद्धम्। ततः अन्यन्न विजानाति इति अन्यविज्ञातृत्वरूपविशेषः प्रतिषिद्धः। तस्मात् विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञाविषयः इति न्यायेन ब्रह्मणः स्वकर्मकज्ञानकर्तृत्वे इयं श्रुतिर्मानम्, न तु द्वैतराहित्ये इति चेन्न, "यत्र नान्यत्पश्यति"इत्यादिश्रुतिः भूमलक्षणविधिपरा। अन्यः अन्यत्पश्यतीति भ्रान्तिसिद्धमेव ज्ञात्रादिद्वैतमुक्त्वा तद्यत्र वस्तुतो नास्ति स भूमा इति भूमलक्षणमत्रोक्तम्। एवमन्यग्रहणस्य प्रतिषेधशेषत्वात् श्रुतेः स्वज्ञातृत्वपरता स्वीकर्तुं न शक्यते। किञ्च, ब्रह्मणि भेदाभावात् स्वकर्मकज्ञानकर्तृत्वं नोपपद्यते। यतो हि एकक्रियानिरूपितं कर्तृत्वं कर्मत्वं च एककालावच्छेदेन एकत्र भवितुं नार्हति। यदि च प्रत्यगात्मरूपस्य ब्रह्मणः ज्ञानकर्मत्वम् अङ्गीक्रियते तर्हि ज्ञात्रभावप्रसङ्गः स्यात्। ननु चिज्जडरूपांशद्वयोपेतत्वात् चिदंशेन ज्ञातृत्वम् अचिदंशेन च ज्ञेयत्वं स्यादात्मनः। तेन न ज्ञात्रभावप्रसङ्गः इति चेन्न, "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" इत्यादिश्रुतेः सावयवस्यानित्यत्वाच्च आत्मा निरवयव एव। अतस्तस्य अंशकल्पना न युक्ता। किञ्च, आत्मनः घटादिवत् विज्ञेयत्वं स्वीक्रियते चेत् ज्ञानोपदेशो निरर्थकः स्यात्। तस्मात् भावसाधानस्य ज्ञानशब्दस्यैव ग्रहणं कर्तव्यम्।

अनन्तं ब्रह्म – ननु ज्ञानपदस्य लोके लौकिकज्ञानमर्थः। लौकिकज्ञानस्यान्तवत्त्वात् ज्ञानं ब्रह्म इति वचनात् ब्रह्मणोऽपि अन्तवत्त्वं प्राप्तम्। अतस्तन्निवृत्तये अनन्तं ब्रह्म इति वाक्यम्। आनन्त्यं त्रिविधं भवति – देशतः कालतो वस्तुतश्च। तत्र देशतः आनन्त्यमाकाशेऽपि वर्तते अवकाशात्मना सर्वत्रावस्थानात्। किन्तु कालत आनन्त्यं न वर्तते आकाशस्य कार्यत्वेन

---

[1] छा. उ. ७/२४/१

अनित्यत्वात्। वस्तुतोऽपि आनन्त्यं न वर्तते वाय्वादेः आकाशसमसत्ताकस्य वस्तुनः सत्त्वात्। ब्रह्मणस्तु त्रिविधमपि आनन्त्यं वर्तते। तथाहि – कार्यवस्तुनः कालपरिच्छित्तिर्भवति। ब्रह्म त्वकार्यम्। अतस्तस्य कालत आनन्त्यं वर्तते। वस्त्वन्तरबुद्धिः प्रसक्तात् वस्त्वन्तरात् निवर्तते। तस्मात् भिन्नं वस्तु वस्त्वन्तरस्यान्तो भवति। यथा गोत्वबुद्धिः अश्वत्वात् निवर्तते। तस्मात् गोत्वम् अश्वत्वान्तम् अश्वत्वावधिकं वा वक्तुं शक्यते। किन्तु सर्वोऽपि प्रपञ्च ब्रह्माभिन्नः। अतः परमार्थतो ब्रह्मभिन्नवस्त्वभावात् वस्तुतोऽपि आनन्त्यमस्ति ब्रह्मणः। ननु ब्रह्मणः सर्वानन्यत्वं कथं सम्भवतीति चेदुच्यते, कालाकाशादीनाम् आपाततो नित्यत्वेन प्रतीयमानानामपि पदार्थानां कारणं ब्रह्म। तस्मात् सर्ववस्तुकारणत्वेन ब्रह्मणः सर्वानन्यत्वं सिद्ध्यति। ननु ब्रह्मणः सर्वकारणत्वात् तद्भिन्नस्य कार्यस्य सत्त्वात् वस्तुत अन्तवत्त्वमिति चेन्न,यतो हि कार्यस्य वस्तुनः परमार्थतो मिथ्यात्वेन कापि पृथक्सत्ता नास्ति। “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्[1]” इति श्रुतिरत्र प्रमाणम्। तस्मात् वस्तुतः आनन्त्यं ब्रह्मणः सम्भवति।परिच्छिन्नात् अपरिच्छिन्नस्य उत्पत्तिर्भवति इति न युक्तम्। आकाशे देशतः आनन्त्यमस्ति इति प्रसिद्धम्। तस्मात्तत्कारणे ब्रह्मणि देशतः आनन्त्यं वर्तते इति स्वत एव सिद्ध्यति। इत्थं देशतः कालतो वस्तुतश्च निरतिशयमानन्त्यं ब्रह्मणः वर्तते। तेन च तस्य सत्यत्वं सिद्धं भवति अन्तवद्वस्तुनः रज्वादिवदसत्यत्वदर्शनात्।

ततः शून्यवादिनः शङ्कन्ते, सत्यादीनां विशेषणानां व्यावृत्तिपरत्वात् उत्पलादि-विशेष्यवद् ब्रह्मणः प्रमाणान्तरासिद्धत्वाच्चमृगतृष्णादीनामिव “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति वाक्यस्यापि असदर्थत्वं प्राप्तम्। तथाहि प्रसिद्धासत्पदार्थनिरूपकः श्लोकः–

“मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः। एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः॥[2]”

तदा **भाष्यकारा** आहुः, सत्यादीनां त्रयाणां विशेषणत्वेऽपि लक्षणारूपार्थप्राधान्यमिति पूर्वमपि प्रतिपादितम्। लक्षणार्थत्वे च तस्य वाक्यस्य शून्यार्थता कल्पयितुं न शक्यते। यतो हि

---

[1] छा. उ. ६/१/४

[2] तै. उ. ब्रह्मानन्दवल्लीभाष्यम्

शून्यं लक्ष्यं चेत्तस्य लक्षणकथनं व्यर्थम्। विशेषणार्थत्वेऽपि वाक्यस्य असदर्थकता वक्तुं न शक्या। यतो हि सत्यादिपदानां व्यावृत्तिप्रयोजनकत्वेऽपि स्वार्थस्य सन्मात्रादेः परित्यागः नास्ति। यदि च सत्यादीनां शून्यार्थत्वेन स्वार्थपरित्यागः अङ्गीक्रियते तर्हि विशेष्यं प्रति नियन्तृत्वमनुपपन्नं स्यात्। यतो हि सत्यादिपदानां सत्याद्यर्थैरर्थवत्त्वे सत्येव तद्विपरीत-धर्मविशिष्टेभ्यः अनृतजडपरिच्छिन्नपदार्थेभ्यः विशेष्यब्रह्मणः नियन्तृत्वं युज्यते। ब्रह्मशब्दश्च बृहि वृद्धौ इति धातोः निष्पन्नः वृद्धौ महत्त्वे वर्तते। तच्च महत्त्वं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यात् निरतिशयमहत्त्वे पर्यवस्यति। तस्मात् मृगतृष्णादिशब्दवैलक्षण्यात् ब्रह्मशब्दस्य अप्रसिद्धार्थता वक्तुं न शक्यते। इत्थं सत्यज्ञानशब्दौ सच्चिद्रूपत्व-लक्षणस्वार्थबोधनद्वारेण अनन्तशब्दश्च परिच्छेदाभावबोधनद्वारेण ब्रह्मविशेषणानि भवन्ति।

ननु "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः" इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मार्थे आत्मशब्दः प्रयुक्तः। आत्मशब्दश्च जीववाचकः। तेन वेदितुर्जीवस्य स्वरूपं ब्रह्म इति गम्यते। "एतमानन्दमय-मात्मानमुपसंक्रामति[1]" इति श्रुतिरपि ब्रह्मात्मनोरभेदं दर्शयति। "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्"[2] इति प्रवेशश्रुतिस्तु ब्रह्मणो जीवभावेन शरीरप्रवेशं प्रदर्शयति। एवं यदि जीवात्मा ब्रह्म तर्हि आत्माभिन्नत्वेन ब्रह्मणः ज्ञानकर्तृत्वं प्राप्तम्। यतो हि आत्मा ज्ञानकर्ता इत्यनुभवसिद्धम्। "सोऽकामयत" इति श्रुतिरपि ब्रह्मणः ज्ञानकर्तृत्वमेव साधयति। तस्मात् ज्ञप्तिर्ब्रह्म इति भावसाधनत्वमयुक्तम्। किञ्च, लौकिकज्ञानस्यान्तवत्त्वदर्शनात् तदतिरिक्तनित्यज्ञानाभावाच्च अनित्यत्वं धात्वर्थानां कारकापेक्षत्वात् ज्ञानस्य धात्वर्थत्वाच्च पारतन्त्र्यं वर्तेते ज्ञप्तेः। तस्मात् यदि ज्ञानं ज्ञप्तिरिति भावरूपता ब्रह्मणः अभ्युपगम्यते तर्हि तस्यानित्यत्वं पारतन्त्र्यं च स्वीकर्तव्यमापतति इति चेन्न, यतो हि चैतन्यरूपा इयं ज्ञप्तिः ब्रह्मणः स्वरूपभूता। तस्मात् नित्यात्मस्वरूपत्वात् अस्या अपि नित्यत्वमेव। कार्यवृत्तिसंसर्गात् तस्यां कार्यत्वमुपचर्यते केवलम्। तथाहि - प्रत्यगात्मोपाधिभूता वृत्तिः चक्षुरादीन्द्रियद्वारेण विषयदेशं गत्वा

---

[1] तै. उ. ब्रह्मानन्दवल्ली ८/५

[2] तत्रैव, ६/१

विषयाकारेण परिणमते। तस्या वृत्तेः शब्दाद्यवभासत्वेनप्रसिद्धाः परिणामाः विषयावभासकचैतन्यस्य उपाधिभूताः उत्पद्यमानाः सन्तः आत्मविज्ञानेन व्याप्ता एवोत्पद्यन्ते। तस्मादेव आत्मविज्ञानावभासाः विज्ञानशब्दवाच्याः धात्वर्थभूताः इमे आत्मनो विकारिणो धर्मा इति आपाततः प्रतीयन्ते, न तु परमार्थतस्ते आत्मनो धर्माः।

इत्थं लौकिकज्ञानस्य यद्यपि कारकपारतन्त्र्यमस्ति तथापि ब्रह्मणः स्वरूपज्ञानस्य सवितुः प्रकाशादिकमिव आत्माव्यतिरिक्तत्वात् ब्रह्मस्वरूपत्वमेव। अतः नित्यस्वरूपत्वात् कारणान्तरापेक्षाभावात् स्वतन्त्रमेव तत्। ननु ज्ञानस्य ब्रह्मरूपत्वे तस्याकार्यत्वेन ब्रह्मणस्तत्रकर्तृत्वासम्भवात् सर्वज्ञत्वं नोपपद्यते इति चेन्न, सर्वेषामपि भावानां यौ देशकालौ वर्तेते तौ ब्रह्मणा सह अविभक्तौ स्तः इति सर्वसन्निकृष्टता तस्य। कालाकाशादीनां सर्वेषामपि कार्याणां कारणं ब्रह्म इति सर्वानन्यता तस्य। तच्च ब्रह्म निरतिशयसूक्ष्मं वर्तते इति तदपेक्षया सूक्ष्मवस्त्वभावः। एवम् अविज्ञातस्य कस्यचित् अभावात् ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यमुपपद्यते। किञ्च, ब्रह्मणः स्वरूपज्ञानं कारकनिरपेक्षमस्ति इत्यस्मिन् विषये -

“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स श्रृणोत्यकर्णः।
स वेत्ति वेद्यं न तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्॥[1]”

“न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति[2]” इत्यादयः श्रुतयः प्रमाणभूताः सन्ति। इत्थं विज्ञात्रभिन्नत्वात् करणाद्यनपेक्षत्वाच्च आत्मस्वरूपं ज्ञानमिति तस्य नित्यत्वमपि सिद्ध्यति। तस्मात् अस्य ज्ञानस्य धात्वर्थता न युक्ता नित्यत्वात् कारकसापेक्षक्रियायाः एव धात्वर्थत्वाच्च। नित्यत्वात् तस्मिन् ज्ञाने ब्रह्मणः कर्तृत्वमपि आपादयितुं न शक्यते। अत एव तत् ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म ज्ञानशब्दवाच्यमपि न भवति ज्ञानशब्दवाच्यलौकिकज्ञानविलक्षणत्वात् शब्दप्रवृत्तिहेतुजात्यादिधर्मविरहितत्वाच्च। परन्तु ज्ञानशब्दवाच्यत्वाभावेऽपि ज्ञानाभासवाचकेन ज्ञानशब्देन तत् लक्ष्यते।एवं सर्वविशेषरहित-

---

[1] श्वे.उ. ३/१९

[2] बृ.उ. ४/३/३०

स्वरूपत्वात् सत्यशब्देनापि ब्रह्म नोच्यते। अपि तु, लोकप्रसिद्धं यत् बाह्यं सत्ताजातिस्वरूपं तद्वाचकेन सत्यशब्देन बाधायोग्यं वस्तु लक्ष्यते। एवं वाच्यत्वाभावेऽपि लक्ष्यताधारेण सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्म इत्यादयः समानाधिकरणप्रयोगाः उपपद्यन्ते। अत्र यद्यपि सत्यादिशब्दानां मुख्यान्वयः ब्रह्मणा सह वर्तते तथापि ते इतरेतरसन्निधौ अन्योन्यस्य वृत्तिनियामकाः सन्ति। तथाहि – ज्ञानशब्दसान्निध्यात् सत्यशब्दो जडे कारणे न वर्तते अनन्तशब्दश्च ज्ञातृव्यतिरिक्ते न वर्तते। सत्यशब्दसान्निध्याच्च ज्ञानशब्दो लौकिकज्ञाने न वर्तते। ततश्च सत्यादिशब्दाः स्वशब्दवाच्यार्थात् ब्रह्मनिवर्तकाः भूत्वा ब्रह्मणः सच्चिदद्वितीयरूपस्वरूपलक्षणस्य समर्पका भवन्ति। तस्मात् वाच्यवाचकसम्बन्धेन बोधानङ्गीकारात् वाच्यत्वं, सकलद्वैतबाधाधिष्ठानत्वेन लक्ष्यत्वाभ्युपगमात् गुणगुण्यादिसंसर्गरूपवाक्यार्थत्वं च ब्रह्मणः न सम्भवतः।

तच्च ब्रह्म गुहायां निहितं वर्तते। संवरणार्थस्य गूहतेः निष्पन्नोऽयं गुहाशब्दः। भाष्ये गुहाशब्दस्य द्विविधोऽर्थः प्रदर्शितः। अस्यां ज्ञानज्ञातृज्ञेयपदार्थाः निगूढा इति गुहा इति एकोऽर्थः। यतो हि बुद्धिनिरोधावसरे ज्ञात्रादिपदार्थाः बुद्धौ भेदेन नोपलभ्यन्ते। अस्यां भोगापवर्गौ निगूढौ इति गुहा इति द्वितीयोऽर्थः। यतो हि भोगः अपवर्गश्च बुद्धिपरिणामत्वात् तत्रैव निगूढौ स्तः। तस्यां गुहायामन्तः परमं व्योम वर्तते। अत्र परमव्योम नाम अव्याकृतमज्ञानम् "एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्यकाश[1]" इत्यादिश्रुतेः। एवं गुहायां बुद्धौ अनुगतम् अव्याकृताख्यं यत्परमं व्योम तस्मिन् ब्रह्म निहितमिति सप्तमीद्वयं वैयधिकरण्येन व्याख्यातम्। ततः गुहायां व्योम्नि इति सप्तमीद्वयं सामानाधिकरण्येन व्याख्यायते। तदा अव्याकृतमज्ञानमेव गुहा इत्यर्थः आयाति। यतो हि कालत्रयेष्वपि सर्वे पदार्थाः अव्याकृताज्ञाने निगूढाः वर्तन्ते कारणत्वात् सूक्ष्मतरत्वाच्च। तस्मिन् च अव्याकृताज्ञाने ब्रह्म निहितं वर्तते। इत्थं पराभिप्रायेण व्याख्यानं कृत्वा स्वमतमाहुः **भाष्यकाराः–** प्रकृते व्योम्न उपसनाङ्गतया विवक्षितत्वात् हार्दाकाशः एव परमाकाशः इति उचितम्। "यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः"[2]"यौ वै सोऽन्तः

[1] बृ. उ. ३/८/१९
[2] छा. उ. ३/१२/७

पुरुष आकाशः"[1]"योऽयमन्तर्हृदय आकाशः"[2] इत्यादयः श्रुतयोऽपि हार्दाकाशस्य परमत्वं प्रदर्शयन्ति। तस्मिन् हृदयाकाशे या गुहाख्या बुद्धिर्वर्तते तस्यामेव ब्रह्म निहितं वर्तते। किन्तु तत् ब्रह्म तस्याः बुद्धिवृत्तेः भिन्नत्वेनैव उपलभ्यते। यतो हि सर्वगतस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणः विशिष्टदेशकालादिसम्बन्धो नैव वर्तते।

एतादृशं बुद्धिगुहायां निहितं ब्रह्म यो विजानाति स सर्वविधमपि कामभोगं करोति। यथा वयं लौकिकानां वित्तपुत्रादिकामानां भोगं क्रमेण कुर्मः तथा भोगः ब्रह्मवित्पुरुषस्य न भवति। स बुद्धिवृत्यारूढः सन् ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्ततया सर्वानपि कामान् सूर्यप्रकाशवत् एकस्मिन्नेव क्षणे भुङ्क्ते। यथा लोके सांसारिकाः जीवात्मानः धर्मादिनिमित्तानि चक्षुरादिसाधनानि चापेक्ष्य सर्वानपि कामान् भुञ्जते तथा न भुङ्क्ते विद्वान्। अपि तु, सर्वज्ञः सर्वगतः नित्यब्रह्मात्मस्वरूपः स धर्मादिनिमित्तानि चक्षुरादिसाधनानि चानपेक्ष्य सर्वमपि कामभोगं करोति। तस्य विपश्चित्पुरुषस्य वैपश्चित्यं नाम ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमेव। यतो हि तेन सर्वज्ञस्वरूपेण अयं सर्वकामभोक्ता भवति। एवं हि संक्षेपेण तैत्तियीयोपनिषदः प्रकारेण भगवत्पादानां वाक्यानि मनसि निधाय ब्रह्मलक्षणविचारः अकारि॥

सन्दर्भसूचिः

१. वेदान्तसारः, New Bharatiya Book Corporation,New Delhi
२. वेदान्तपरिभाषा, Swami Madhavanand, Avaita Ashrama Kolkata
३. तैत्तिरीय-उपनिषत्, Edited by Dr. Mani Dravid, Shri Dakshinamurthy Matha Prakashana, Kolkata
४. ब्रह्मसूत्रम्, Motilal Banarasidas, ISBN – 8120805259, First Edition 1980
५. सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः, Chaukhamba Prakashan, 2007 Edition

❑❑❑

[1] छा. उ. ३/१२/८
[2] तत्रैव, ३/१२/९